

ЛЕОНІД ЗАШКІЛЬНЯК

(Львів)

Формування української історичної науки в Галичині в XIX столітті: головні віхи і постаті

У цьому нарисі хочемо узагальнити вивчення початків української наукової історичної думки в Галичині в XIX столітті. На початку треба дати певні термінологічні пояснення. Коли йдеться про “українську” історичну думку і науку (історіографію), то це торкається перенесення сучасного бачення в минуле, оскільки сам термін “український” з’явився в обігу лише в XIX ст. і був пов’язаний з формуванням ідеології та самосвідомості “руського” населення Центрально-Східної та Східної Європи, яка (ідеологія) відокремлювала за етнічними рисами русько-українське населення від московсько-російського та польського. Усвідомлення такого відокремлення призвело до появи української ідеї та формування новочасної української нації¹. Історичне знання завжди було, є і буде одним з головних чинників творення суспільної, в тому числі національної свідомості – як індивідуальної, так і колективної; воно належить до обов’язкового елементу колективного мислення і діяння. Формування української науки можна виводити з найдавніших часів, але власне українською вона стала тільки в XIX столітті, коли поширилось і утвердилось уявлення про українців як окрему націю.

Друге пояснення торкається терміну «наука». Вона є сферою пізнавальної діяльності людини, спрямованої на одержання (вироблення і систематизацію) нових знань про навколишній світ, а історична – про людину, суспільство і природу у їх часовій і просторовій взаємодії. Щодо історії, то тривалий час вона не вважалася наукою, а лише корисним мистецтвом. Наукового характеру історичні знання почали набувати зі становленням

¹ Про виникнення ідеї України та формування української нації написано багато праць. У цьому місці зішлемося лише на окремі з них: С. Шелухин, *Україна – назва нашої землі з найдавніших часів*, Прага 1936; Г. Касьянов, *Теорії нації і націоналізму*, Київ 1999; J. Grycak, *Historia Ukrainy 1772–1999: Narodziny nowoczesnego narodu / Przełożyła K. Kotyńska*, Lublin 2000; Є. Наконечний, *Украдене ім’я: Чому русини стали українцями*, Львів 2001; З. Когут, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, Київ 2004; І. Райківський, *Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття*, Івано-Франківськ 2012.

класичної парадигми науки часів Просвітництва, коли вивчення історичних джерел поєдналося з філософським осмисленням змін у часі простору. З цього часу, а також завдяки Романтизму і Позитивізму, історія перетворилась на академічну науку, інституалізувалась у вищій і середній освіті більшості розвинутих країн світу. Цей період знов таки припадає на XIX століття². Тому у цьому нарисі йтиметься про формування української історичної науки і думки в Галичині під владою монархії Габсбургів саме у цей період.

Не можна сказати, що становлення новочасної української історіографії в XIX ст. не привертало уваги дослідників. Навпаки, маємо низку серйозних досліджень узагальнюючого плану³, а також чимало розвідок, присвячених окремим аспектам і постатям української історичної думки XIX ст. Проте, становлення новочасної української історіографії в Галичині та її центрі – Львові майже до кінця XX ст. розглядається як маргінальне явище загального розвитку української історичної думки і науки аж до приїзду сюди М. Грушевського в 1894 р. Такі оцінки, як правило, пов'язані із заплутаною ідейно-політичною ситуацією, що прослідковувалася в розвитку українського національного руху в Галичині в XIX ст., формуванням тут досить потужної свого часу русофільської течії. Однак з точки зору спадкоємності історичних знань і традицій цей період не можна ігнорувати. Нам представляється доцільним прослідкувати етапи формування історичної думки та інституцій галицьких українців, а також чинники, котрі впливали на цей процес⁴.

² Література про історію історіографії є розлогою і різноманітною. Тому обмежимося тільки кількома посиланнями, на які ми спираємось у своїх узагальненнях: J. Maternicki, *Wielokształtność historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historyograficznych*, Warszawa 1990; F.F. Grabski, *Dzieje historjografii*, Poznań 2003; J. Maternicki, *Historia i historjacy. Studia i szkice historyograficzne*, Rzeszów 2005; Л. Зашкільняк, *Сучасна світова історіографія*, Львів 2007; Й. Рюзен, *Нові шляхи історичного мислення*, Львів 2010 та ін.

³ Подамо тільки деякі узагальнюючі праці з української історіографії: Д.І. Дорошенко, *Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право*, Київ 1996; М.І. Марченко, *Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)*, Київ 1959; І.І. Колесник, *Українська історіографія XVIII – початок XX століття*, Київ 2000; Я. Калакура, *Українська історіографія*, Київ 2004; С. Стельмах, *Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття*, Київ 2005 та ін.

⁴ Див.: І.П. Куцкій, *Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.): рецепція національної історії*, Тернопіль 2006. Про це також доводилось писати й автору цього нарису: Л. Зашкільняк, *Львів як центр формування української науки (друга половина XIX ст.)* [в:] *Lwów: Miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa pod redakcją H.W. Żalińskiego i K. Karolczaka*, Kraków 1998, s. 387–402; Його ж, *Формування новочасної української історіографії в Галичині у XIX столітті* [в:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / pod red. J. Maternickiego i L. Zaskilniaka*, Rzeszów 2007, t. V, s. 42–53.

Назагал XIX століття в українській історіографії характеризується як час “національного відродження”, під яким здебільшого розуміють формування новочасної національної ідеології, яка забезпечила творення модерної української нації шляхом реконструкції “перерваної тяглості історичної традиції” і складання на базі етнічної маси новочасної спільноти⁵. У річищі пошуку складових цієї традиції “перерваної тяглості”, за висловом І. Лисяка-Рудницького, українські історики Наддніпрянщини першої половини XIX ст. намагалися віднайти її елементи насамперед в давньослов’янській старовині. Ці пошуки співпали з періодом стрімкого поширення просвітницьких і романтичних ідей. Просвітництво сприяло становленню науково-дослідного, критичного пізнання оточуючого світу і, разом з тим, піднесенню суспільного престижу науки як такої. Завдяки просвітницьким ідеям історія поступово “онаучнювалася”, спираючись на критичний аналіз джерел і залучення філософських доктрин.

Романтизм прийшов до Європи внаслідок переосмислення ліберальних ідей Французької революції і змусив інтелектуалів відмовитися від глобальних підходів до історичного процесу, шукати і виявляти особливі й неповторні риси минулого розвитку етнічних спільнот – носіїв “унікального національного духу”⁶. Звідси виникла особливо гостра увага до вивчення генезису народів-націй, формування їхнього культурного поля і, як наслідок, ідеалізація ранніх стадій походження.

Перша половина XIX ст. – це період прискіпливої уваги до ранньослов’янської історії. Представники різних слов’янських народів повернулися обличчям до вивчення ранньої історії слов’ян, спираючись на письмові джерела і усну народну творчість. “Слов’яноманія” заторкнула усі тогочасні історіографії – чеську, польську, російську, сербську, хорватську й українську.

Якщо в Росії українська історична думка, представлена працями Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, М. Максимовича, М. Костомарова та інших, була змушена відстоювати історичну самостійність і тяглість українського етносу у полеміці з російською історіографією, то в Галичині перші українські слов’янознавці зіткнулися з потужною протидією польських дослідників. Обидва табори представників “історичних націй” – російської і польської – з однаковою наполегливістю заперечували окремішність українського народу, включаючи його в історичну ретроспективу

⁵ І. Лисяк-Рудницький, *Формування українського народу й нації*, в: Його ж, *Історичні есе*, т. 1, Київ 1994, с. 24–25 та наст.

⁶ Докл. див.: *Історіографія історичного нового часу Європи і Америки*, Москва 1990, с. 108–115; І.І. Колесник, *Українська історіографія XVIII – початку XX століття*, с. 217–218.

(“великий наратив”) своїх великодержавних історій – російської і польської⁷.

Проте, з кінця XVIII ст. етнічні та релігійні відмінності русько-українського та польського населення Галичини знайшли відбиття у формуванні відмінних національних ідеологій, в яких історичне минуле служило головною підставою для обґрунтування етнонаціональних прав і вимог. Якщо ідеологи і представники польського табору апелювали здебільшого до традицій Речі Посполитої, то ранні ідеологи русько-українського руху відкривали для себе і громадськості давньоруську Київську державу і апелювали до козаччини. Обидві візії минулого містили тривалі елементи протистояння і суперництва, хоча спочатку видавалося, що обоїлнне захоплення ранніми слов'янами призведе у підсумку до зближення позицій у розумінні і поясненні спільного минулого.

У становленні новочасної української історіографії в Галичині можна виокремити декілька цілком відмінних етапів. Перший етап, що охоплює період з кінця XVIII ст. до початку 30-х років XIX ст., характеризується майже повною відсутністю русько-українського національного життя, занепадом освіти, поступом полонізації та онімечення. Тільки після наполеонівської окупації з'явилися паростки відродження інтересу до мови і культури руського народу, пошуки власної ідентичності, що спиралася на історичну традицію мовної та релігійної окремішності⁸.

Фактично до 30-х років XIX ст. української історичної думки в Галичині не існувало. Культурне відродження русинів-українців розпочалося з тяжкої боротьби за руську мову і початкову освіту, які на початок XIX ст. перебували в повному занепаді. Греко-католицьке духовенство – єдиний інтелігентний шар української спільноти – поступово полонізувався. Тільки окремі особи докладали зусиль, щоб повернути руську мову і освіту народним масам і запобігти полонізації⁹. Але, як показують етнографічні дослідження, історична пам'ять русинського населення Галичини міцно зберігала уявлення про спільність свого походження з русинами-українцями інших українських земель, насамперед Наддніпрянщини. Про це свідчить розлога усна творчість русинів Галичини або Червоної Русі, де в народних думках і піснях дуже багато була представлена козацька тема-

⁷ З. Когут, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, Київ 2004, с. 187–194.

⁸ О. Маковей, *З історії нашої фільології. Три галицькі граматики (Ів. Могильницький, Й. Левицький, Й. Лозинський)*, “Записки Наукового Товариства імені Шевченка”, Львів 1903, т. 51, с. 3–4.

⁹ Див. докл.: О. Маковей, *З історії нашої фільології...*, с. 1–51; М. Возняк, *Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії*, Львів 1924, с. 11–33 та ін.

тика, цілком споріднена з фольклором інших частин українських земель. Український етнограф Платон Лукашевич (1806–1887) у збірці виданих 1836 р. в Петербурзі думах і піснях русинів Галичини із захопленням писав (щоправда з проросійських позицій!), що галицькі русини зберігають тісну “прив’язаність до свого походження та імені”, а “Малоросія є для їх серця обітована земля, до якої прагнуть їхні помисли і думи”. Він дивувався, що “галицький пастух знає значно більше про героїв України та її історію, ніж посивілий малоросійський козак”¹⁰.

У другому-третьому десятиліттях XIX ст. багатогранну патріотичну діяльність розгорнули у Львові визначні представники національного Просвітництва, які зосереджувалися навколо теологічного факультету Львівського університету, зокрема його т.зв. “Руського Інституту (Studium Ruthenum), І. Лаврівський, М. Гриневецький, М. Гарасевич, В. Компаневич. Здебільшого вони опікувалися питаннями мови і літератури. Але література виводила їх на давні історичні тексти, котрі вони розглядали з філологічного боку. Від мови і літератури неминуче пролягав шлях до історії, яку вони управляли в консервативному описово-хронологічному порядку. Так, професор Львівського університету, ліцею й семінарії Іван Лаврівський (1773–1846), прихильник освіти народу, на відміну від інших професорів-русинів читав свої лекції “руською” мовою, готував і видавав підручники з її граматики, але також взявся за підготовку популярної історії Русі, переклав польською мовою літопис Нестора¹¹.

Серед перших галицьких просвітників, які захоплювалися старовиною і намагалися писати “історію” чи не найпершим був священик і професор Львівського університету Михайло Гарасевич (1763–1836), який у 1809 р. написав латиною книгу “*Annales Ecclesiae Ruthenae*”, в якій змальовував історію української церкви на противагу католицькій¹². Це знання стало історичним обґрунтуванням для відновлення Галицької митрополії у Львові (1808). Інтелектуальне життя галицьких русинів замикалося в рам-

¹⁰ [П. Лукашевич], *Малоросійскія и Червонорусскія народныя думы и песни*, Санкт Петербург 1836, с. 103–104. Цитати подаємо в сучасній транскрипції. Про те саме писав і перший в Галичині видавець українського фольклору львівський етнограф Вацлав Міхал Залеський (1799–1849) – *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego z muzyką instrumentową przez Karola Lipińskiego zebrał i wydał Waclaw z Oleska*, Lwów 1833. Значно більший цикл галицьких народних пісень і дум про козацтво і Україну вмістив український філолог і етнограф Яків Головацький (1814–1888) – Я.Ф. Головацкий, *Народныя песни Галицкой и Угорской Руси. Часть I: Думы и думки*, Москва 1878.

¹¹ Ф. Стеблій, *Початки українського національного руху в Галичині* [в:] *Україна: Культурна спадщина, Національна Свідомість, Державність. Науковий збірник*, Львів 1995, вип. 2, с. 60–62.

¹² К. Студинський, *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49*, Львів 1909, с. II.

ках греко-католицької церкви, яка хоча й виступала в обороні культурно-релігійної самобутності руського народу, але дуже слабо реагувала на нові ідеї, була оплотом консерватизму і австрофільської орієнтації.

Першим істориком-краєзнавцем серед українців Галичини був Варлаам Компаневич (1777–1858) – високоосвічений монах-василіанин, знавець багатьох іноземних мов, викладач гімназій і монастирів. Упродовж всього життя він цікавився давньою історією Русі і Галичини, збирав матеріали і публікував історичні нариси з окремих питань минулого – історії галицьких монастирів, друкарства, історії Львова. Зокрема, він склав зведені літописи львівських монастирів, брав участь в перекладі „Хроніки міста Львова” Ю. Зиморовича (1835), виступав у пресі зі статтями про старовинні пам'ятки Галичини і навіть провадив перші археологічні дослідження на Пліснеському городищі біля Підгірців. Разом з іншими польськими та українськими прибічниками поширення освіти і науки він у 1817 р. підписав звернення до австрійського імператора та уряду про необхідність створення у Львові окремої бібліотечної установи – Інституту (закладу) ім. Оссолінських¹³.

Єдиною українською релігійно-просвітницькою організацією в цей час залишався Ставропігійський інститут у Львові, створений 1788 р. на базі Успенського ставропігійського братства, реорганізованого австрійською владою. Проте, він був вузькою елітарною організацією, яка проявляла малу активність на громадському полі, хоча і була покликана слугувати зразком доброчинності, релігійності та моральності для своїх єдиновірців, виступати провідником русько-українського народу¹⁴. Просвітницька роль Ставропігії була вкрай мізерною: маючи в своєму розпорядженні друкарню, вона обмежувалася рідкими виданнями переважно релігійної літератури, та й то церковно-слов'янською мовою, що була малозрозумілою для народу.

Другий етап становлення української історіографії в Галичині охоплює 30–60-ті роки XIX ст. У національному русі він характеризується активізацією інтересу до народної мови і культури, намаганнями ідентифікувати себе з русинами-українцями Австрії та Росії, розробкою національної політичної програми. Важливою віхою в розвитку національного руху є “Весна народів”. У 1848 р. було проголошено “Відозву до руського народу” Головної Руської Ради, в якій було поставлено політичні вимоги галицьких русинів-українців щодо забезпечення їх національних і соціаль-

¹³ Олег Антонович [О.А. Купчинський], *Варлаам Компаневич (1777–1858)*. Режим доступу: <http://ntsh.org/content/varlaam-kompaneovich-1777-1858>

¹⁴ О. Орлевич, *Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і роки XIX ст.)*, Львів 2001, с. 98–99.

них прав в Габсбурзькій монархії¹⁵. Треба підкреслити, що ідеологи тогочасного русько-українського руху у своїх документах покликалися на давній історичний спадок – Київську і Галицьку Русь, ідеалізовані образи яких вже були міцним елементом історичної свідомості принаймні нечисленної галицької інтелігенції, переважно греко-католицького духовенства.

Активізація просвітницької діяльності освічених одиниць галицьких русинів була умовою і результатом мовно-літературних, етнографічних та історичних студій молодого покоління українців, яке прийшло до громадського голосу в 30–60-х роках і прагнуло знайти коріння своєї ідентичності. У сучасній літературі утвердився канон, згідно якого українське національне відродження розпочалося з діяльності представників “Руської трійці” – М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича¹⁶. Не заперечуючи його, треба відзначити, що на діяльність і погляди молодих семінаристів значний вплив вчинила не тільки тогочасна ідея слов’янської спільності, що набирала сили внаслідок творчості чеських, сербських та російських вчених та літераторів, а й її розвиток на галицькому ґрунті групою впливових місцевих дослідників. Серед них помітну роль відіграв Денис Зубрицький (1777–1862), який від початку 30-х років активно діяв в Ставропігійському інституті. Ще раніше, перебуваючи в лавах польського патріотичного руху, він захопився ідеями слов’янофільства, які привели його в табір прибічників російського панславізму¹⁷. Від того часу в своїй історичній творчості Д. Зубрицький проводив ідею єдиного “русського народу” з його “галицькою гілкою”, апелюючи до минулого Давньої Русі як великої і єдиної держави, котра мусить бути відновлена під скіпетром “правильних” російських царів. З цих позицій він писав свої численні твори, що торкалися історії Галичини – частки “великоруського” спадку, відторгнутого Польщею в XIV ст. Д. Зубрицькому вдалося під егідою Ставропігії створити історичну школу, яка чинила переважний вплив на історичну свідомість галицьких українців майже до кінця XIX ст. і проводила ідеї культурного і політичного русофільства та його крайніх форм – москвофільства. До грона її adeptів належали майже всі провідні галицькі історики XIX ст. – Я. Головацький, І. Шараневич, А. Петрушевич, Б. Дідичський, І. Гушалевиц та інші, основна діяльність яких розгорнулася в 60–90-х роках XIX ст., а також низка істориків наступної генерації, що прийшли

¹⁵ Див.: “Зоря Галицька”, 1848, 15 мая, число 1.

¹⁶ “Руська трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України / Відп. ред. Ф.І. Стеблій, Київ 1987, с. 3 і наст.

¹⁷ І. Орлевич, Денис Зубрицький: штрихи до портрета історика і громадського діяча [в]: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стеблія, Львів 2001, випуск 9, с. 283.

в науку по їхніх слідах¹⁸. Разом з тим, Д. Зубрицький сприяв посиленню уваги до історичних джерел давньоруської історії, опублікував низку розвідок з історії галицьких земель, в тому числі популярну “Хроніка міста Львова” (1844), на той час найгрунтовнішу історичну працю про місто, побудовану на матеріалах упорядкованого ним-таки Львівського магістратського архіву.

На вибір русофільської орієнтації галицьких русинів значний вплив вчинила позиція ідеологів польського національного руху, котрі після Листопадового повстання 1830 р. продовжували нехтувати проявами елементів окремої національної самосвідомості серед русинів-українців Галичини і Наддніпрянщини, а в історичному плані посилалися на “нецивілізованість” русинського народу. Саме тому праці Д. Зубрицького, що з’явилися в 30–40-х роках і нав’язували до давньоруської державності (“Літопис Ставропігійського братства”, 1832, “Рис до історії народу руського в Галичині та церковної ієрархії в тому ж королівстві”, 1837), знаменували поширення в Галичині ідеї генетичної спільності галицьких русинів з росіянами і малоросами Росії. Для Д. Зубрицького, як і для багатьох галицьких українців, Росія виступала єдиним збереженням і могутнім оплотом давньоруської державності і культури, заснованої на православ’ї¹⁹.

До 1848–1849 рр. ідея генетичної спорідненості русинів і росіян ще не відігравала політичної ролі, як це сталося пізніше. Вона акцентувала увагу на оригінальності призабутої культури і державності Русі і, тим самим, сприяла формуванню насамперед місцевої регіональної русько-української ідентичності, яка оголосила про себе під час революційних подій “Весни народів”. Документи Головної Руської Ради у 1848 р. були наскрізь просякнуті ідеями давньої слов’янщини і Русі. Показовим в цьому відношенні є звернення “Кілька слів, написаних на захист руської народності”, підготовлене істориком і соратником Д. Зубрицького – А. Петрушевичем та опубліковане Ставропігією в 1848 р. (польською мовою). У ньому автор подав промовистий епіграф: “Збудимо самих себе, скажемо собі в очи, що ми однак є братами одної матері Слов’янщини!”. Далі автор, звертаючись до українців і поляків, подавав короткий опис історії Галичини, яку “брати-ляхи-слов’яни” відірвали від “решти Русі” і гнітили аж до 1772 р., коли “Русь попала в кращі для неї руки”, а австрійці відновили руське Королівство Галіції і Лодомерії і дали

¹⁸ О. Киричук, *Історичні дослідження діячів Ставропігійського інституту у Львові (1864–1890 роки)* [в]: *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник на пошану професора Юрія Сливки*, Львів 2000, випуск 7, с. 141–149.

¹⁹ І. Куций, *Денис Зубрицький* [в]: *Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук*, Київ 2005, с. 3–34.

свободу русинам²⁰. З цього звернення видно, що його автор неприяно ставився до поляків і польських прагнень, а Росію вважав гарантом відродження давньоруських традицій.

1848 р. став також рубежем в справі творення інституційних підстав української науки в Галичині. 16 червня цього року за рішенням ГРР було створено товариство “Галицько-Руська Матиця”, яке повинно було опікуватися виданням корисних для народу книг з метою розширення знань і виховання. Проте вузьке коло осіб, що вступили до товариства, не змогло нічого запропонувати, окрім видання трьох релігійних книжок. Тому в жовтні цього ж року за ініціативою ГРР у Львові зібрався з’їзд українських учених (“Собор учених”), в якому взяли участь 118 діячів, переважно з числа греко-католицького духовенства. Одним з його завдань, окрім консолідації національних наукових сил, було створення “інституту народного” за взірцем “Матиці чеської”, який би проводив дослідження, видавав праці, збирав “памятки исторические роду нашего и языка”, щоб був “органом взаємности всеславянской, отношения нашего з учеными всех инных щепов словянских”²¹. Одною з дев’яти секцій з’їзду була секція історії і географії. В результаті обговорення назрілих проблем була сформована програма наукової діяльності, яка, крім іншого, передбачала створення історичного товариства, видання популярного підручника з історії України тощо. На з’їзді було проголошено створення “Товариства народної освіти” на зразок “академіки”, яке буде діяти в рамках Матиці²². Проте, для задуманого наукового товариства виявилось недостатньо сил і надалі функціонувала тільки Матиця.

Подальші суспільно-політичні події ускладнили активний розвиток українського національно-культурного життя в Галичині, відбилися на розвитку науки. У 50–60-ті роки XIX ст. намітився союз правлячих кіл імперії з польською аристократією, який супроводжувався обмеженням національно-культурних прав українців (політика намісника А. Голуховського). Зневіра української галицької інтелігенції у можливостях національного поступу створила сприятливий ґрунт для російського панславізму, який прийшов на зміну ідеям слов’янської єдності. Панславізм, пропагований російськими слов’янофілами (М. Погодін, М. Катков, І. Аксаков, О. Пипін та ін.) у їх стосунках з галицькими діячами, зокрема членами Ставропігійського інституту, поширював думки про вищість ро-

²⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ), фонд 765, опис 1, справа 4, аркуши 1–37.

²¹ “Зоря Галицка”, 1848, 5 вересня, число 17.

²² “Зоря Галицка”, 1848, 31 жовтня, число 25. Ф.І. Стеблій, М.М. Криль, *Галицкая матица во Львове* [в:] *Славянские матицы XIX век. Часть первая*, Москва 1996, с. 200–203.

сійської цивілізації над західною і про її месіанську роль серед слов'янських народів²³. Своєю чергою росіяни демонстрували інтерес до наукової діяльності кола вчених, що гуртувалися навколо Ставропігії, підтримували їх у протистоянні з польським табором.

У період конституційних реформ 60-х років XIX ст. в Австрії, коли польська шляхта і аристократія опинилася на чолі провінції, основна група впливових галицьких діячів змінила австрофільські позиції і перейшла до орієнтації на Росію та єдиний “общерусскій народ”. З того часу всі основні українські громадські організації – Ставропігійський інститут, Галицько-Руська Матиця – опинилися під повним контролем русофілів. Упродовж тривалого часу вони задавали тон у культурно-політичному житті галицьких українців, надаючи йому консервативно-панславистського забарвлення. У 1890 р. один з молодих українських вчених В. Охримович у праці “Кілька критичних думок про житте і розвій галицько-руської інтелігенції” з роздратуванням писав: “Серед неї (інтелігенції – Л.З.) панують допотопні, застарілі погляди на світ, жите і людей, консервативна основа і кастова польська заскоружість; коли відтак бачу, що наша інтелігентна суспільність наскрізь статична, до знане не цікава, до діла неохоча і незавзята, що серед неї прояви сервілізму нерідкі, що много затрачених талантів, а мало людей з ідеєю і характером”²⁴.

У 60–80-х роках XIX ст. русофіли розгорнули досить потужну наукову і видавничу діяльність, прагнучи довести приналежність українців до “общерусского народа”. Численні видання Ставропігії, Матиці і Народного Дому видавалися штучною мовою – “язичієм”, що представляла собою суміш української, церковно-слов'янської і російської із запозиченнями з інших мов. Як згодом зазначав відомий український історик Д. Дорошенко, все, що вони видавали “носило на собі своерідну печать схоластичної мертвечини”²⁵. Проте, напевно, така крайня оцінка була не зовсім справедливою, оскільки, незважаючи на перешкоди, галицькі москвофіли зуміли розбудувати наукову періодику, опублікували численні документальні видання, монографії і статті. Основну роль відігравав Ставропігійський інститут, який дбав про видання наукової літератури, в той час як Матиця і Народний Дім, а згодом Товариство ім. М. Качковського (з 1874 р.), видавали переважно популярну, навчальну і художню літературу.

²³ О. Киричук, *Ідеологія діячів Ставропігійського інституту у Львові в 1848–1869 роках* [В]: *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля*, Львів 2001, випуск 9, с. 308.

²⁴ ЦДІАУЛ, ф. 372, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

²⁵ Д.І. Дорошенко, *Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право*, с. 182.

Ставропігійський інститут публікував свої праці переважно російською мовою або язичієм, іноді польською та німецькою. Провідні позиції в інституті після смерті Д. Зубрицького посіли Ісидор Шараневич (1829–1901), який став першим університетським професором з історії серед українців, А. Петрушевич, Ф. Свистун, О. Калужняцький та ін. Наукова робота Ставропігійського інституту зосереджувалася навколо написання історії Галицької Русі, яка б утверджувала віру руського народу у власні сили. У зв'язку з цим на перше місце серед українських істориків виступив І. Шараневич, який у 1863 р. опублікував “Історію Галицько-Володимирської Русі”, яка майже до кінця XIX ст. використовувалась як підручник у середніх навчальних закладах, а потім низку інших історичних праць, заснованих на джерелах, розпочав археологічні дослідження тощо. Його справу у вивченні історії Галичини продовжував Богдан Дідицький (1827–1908). Він був літератором і журналістом, але підготував і опублікував “Народну історію Русі від початків до новітніх часів” у трьох частинах (1868–1870). Історик і філолог, майбутній професор Чернівецького університету Омелян Калужняцький (1845–1914) склав і опублікував “Огляд слов'яно-руських пам'яток мови і письма, що знаходяться в бібліотеках і архівах львівських” (1877). Филип Свистун (1844–1916) підготував і оприлюднив працю “Спір про варягів і початки Русі” (1877), в якій виступив з критикою норманської теорії походження давньоруської держави, а також “Галицька Русь в європейській політиці” (1886) та ін.

Окрему сторінку в науковій роботі Ставропігійського інституту склали дослідження з історії греко-католицької церкви. Найбільший вклад в цю справу зробив Антін Петрушевич (1821–1913), опрацювавши архіви Унівського і Онуфріївського монастирів і опублікувавши численні праці з історії інших монастирів та церковної ієрархії, а також Берестейської унії. Йому ж належить опрацювання і публікація “Зводного Галицько-руського літопису”, що охоплював XVII–XVIII ст. – третімного видання загальним обсягом 3343 сторінки (1874–1897) та інші праці²⁶. Треба згадати також низку істориків, які стали популяризаторами історичних знань, переважно з минулого Галичини. Це були В. Ільницький, Ю. Пелеш, А. Добрянський, А. Кралицький та ін.²⁷ Хоча публікації галицьких русофілів були тою чи іншою мірою антипольські та антиукраїнські, але вони вводили в науковий обіг важливий джерельний матеріал, відновлювали забуті сторінки історії русинів-українців Галичини.

²⁶ О. Киричук, *Історичні дослідження діячів Ставропігійського інституту у Львові (1864–1890 роки)*, с. 143–149.

²⁷ Докл. див.: В.Р. Ваврик, *Краткий очерк галицко-русской письменности*, Лувен 1973, с. 7–75.

Певний науковий доробок можна записати на рахунок Галицько-Руської Матиці, насамперед щодо видання наукових збірників, в яких публікувалися історичні документи і краєзнавчі дослідження багатьох галицьких авторів – “Галицький історичний збірник” (3 випуски, 1854–1860), “Науковий збірник” (8 книг, 1865–1858), “Літературний збірник” (12 томів, 1869–1908). До 1900 р. Матиця видала 89 книжок, в тому числі 15 наукових праць²⁸.

Проте, загальною проблемою української історіографії залишалася відсутність фахових кадрів істориків. Тільки одиниці з тих, хто писав на історичні теми, мали фахову освіту, здобуту у Львівському або зарубіжних університетах. Назагал для історичної продукції москвофільського табору в Галичині властиве переважання двох провідних ідей: перша – про спільні витоки всіх слов’янських народів, для яких характерний особливий історично-цивілізаційний розвиток, відмінний від Заходу і Сходу, протиставлення європейству і католицтву; друга – про Галичину як невід’ємну частину спадку Давньоруської держави, яка створила особливий “руський світ” на етнічних підставах східних слов’ян і православ’я, що залишається незмінним до нового часу. Давньоруська доба стала для них мірилом вартості всіх інших історичних періодів. Така закоріненість у давнині у поєднанні з переконанням про провідну цивілізаційну роль вищих станів суспільства була яскравою ознакою консерватизму і провіденціалізму галицьких русофілів. Власне ці ідеї служили для них дороговказом та імперативом і при збиранні історичних документів, і при визначенні тематичної спрямованості історичних праць. Можна сказати, що їхній історіографічний доробок вкладався в рамки консервативного романтизму із значними впливами середньовічного провіденціалізму.

Збудувавши певну інституційну та ідеологічну базу для розвитку окремої русько-української історіографії в Галичині, русофіли знехтували доробком українофільської хвилі національного відродження, яка в другій половині XIX ст. вже активно розвивалася в т.зв. Наддніпрянській Україні в складі Російської імперії, звідки розходилися і обґрунтовувалися ідеї окремого українського народу, як рівноправного серед інших слов’янських націй. Саме з Києва ці ідеї прийшли в Галичину наприкінці 60-х роках XIX ст., поклавши початок “народовському” напрямку історичної та суспільно-політичної думки. Цей напрям в Галичині почав набирати сили після створення Товариства “Просвіта” (1868 р.) і Товариства імені Т. Шевченка (1873 р.). Організовані за ініціативою і при безпосередній участі українців з Наддніпрянщини, ці товариства і люди, що гуртувалися на-

²⁸ Ф.І. Стеблій, М.М. Криль, *Галицька матиця во Львові*, с. 213–217.

вколо них, розпочали просвітницьку діяльність, відмінну від русофілів²⁹. Своїм завданням вони вважали заперечення москвофільських поглядів на минуле і сучасне русинів-українців, вважали за необхідне рішуче відокремлення українського народу від російського та білоруського, формування і поширення новочасних наукових знань про Україну та українців, заснованих на тогочасних методах дослідження, переважно позитивістських. Саме з цим напрямом суспільно-політичної думки можна пов'язувати подальший розвиток української науки в цілому та історичної зокрема³⁰.

Українофіли розпочали з популяризації праць істориків і літераторів з Наддніпрянщини, зокрема М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького. Невдовзі з'явилися й історичні праці галицьких народовців, серед яких найбільш помітними були священник й політик Степан Качала (1815–1888) та історик і політик Олександр Барвінський (1847–1926). Останній 1886 р. розпочав публікацію серії видань “Руської історичної бібліотеки”, яка згодом налічувала 24 томи студій з історії України-Русі. Вона відкривалася полемічною роботою С. Качали “Коротка історія Руси” (1886 р.), в якій автор відмежував історію русинів-українців від історії Росії та росіян і, тим самим, давав поштовх розробці окремої схеми української історії³¹. Його робота не вирізнялася знанням джерел і вмінням узагальнювати фактичний матеріал, але відстоювала окремішність русинів-українців як народу.

Наступним помітним явищем галицької історіографії можна вважати працю О. Барвінського “Ілюстрована історія Руси від найдавніших до нинішніх часів після руських і чужих істориків” (1890 р.), в якій цей автор представив минуле України як нерозривний зв'язок Київської і Галицько-Волинської держав з Козацькою, хоча й не подав для цього переконливих аргументів. Покладена в основу праці (власне підручника) ідея лінійного розвитку від давньої Русі до Гетьманщини відмежовувала українську історію від російської і лягла у підстави творення концепції української національної історії. У цьому ж річищі працював також український історик Юліан Целевич (1843–1892)³².

²⁹ Див.: *Нарис історії “Просвіти”* / Р. Іваничук, Т. Коматинець, І. Мельник, А. Середяк, Львів, Краків, Париж 1993; *Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування 1873–1948*, Нью-Йорк, Мюнхен 1949.

³⁰ Див. Л. Зашкільняк, *Львів як центр формування української науки (друга половина XIX ст.)*, с. 387–402.

³¹ І.П. Куций, *Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.): реценція національної історії*, с. 9. Фактично, це була переробка полемічної праці С. Качали з історії українсько-польських стосунків в Галичині з розлогим екскурсом у середньовіччя.

³² Див.: А. Міщук, *Громадська та наукова діяльність Юліана Целевича (1843–1892)*, Косів 2009; L. Zaskilniak, *Julian Celewycz (1843–1892) [w:] Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, pod redakcją naukową J. Maternickiego, P. Sierżęgi, L. Zaskilniaka, Rzeszów 2014, s. 115–130.

Проте українофільська версія минулого не відразу поширилася в Галичині, русофіли доклали багато зусиль для її заперечення, а освічених кадрів істориків в народовському таборі бракувало. Рубежем в справі наукового обґрунтування історії України стало перетворення Товариства ім. Т. Шевченка в Наукове Товариство ім. Т. Шевченка (1892 р.) і створення Кафедри історії України у Львівському університеті (формально – Кафедри все-світньої історії з особливим оглядом щодо Східної Європи і руської мовою викладання, 1894 р.), що дозволило поєднати дослідження минулого України з новітніми методологічними та ідеологічними підходами. Це був початок нової сторінки в історії української історіографії.

Таким чином, на відміну від інших європейських історіографій, українська історична наука в Галичині у своєму становленні і розвитку в XIX ст. мала особливі риси, пов'язані, насамперед, з розділеністю українського населення між різними імперіями і відсутністю суспільної та інтелектуальної еліти, здатної її конструювати. Галицька українська спільнота, що складалась із селянства і греко-католицького духовенства, через слабкість своїх суспільних позицій тривалий час залишалась в консервативному таборі монархії Габсбургів, шукаючи захисту своїх інтересів у Відні. Ідеї Просвітництва і Романтизму спричинили активізацію молодих генерацій русинів Галичини у першій половині XIX ст, вони почали пошук своїх історичних коренів в світлі нових ідей. Перші історичні студії галицьких інтелегентів мали цілком аматорський характер і не завжди вписувалися у рамки тогочасної історичної науки. Брак фахової історичної підготовки не завжди вдавалось компенсувати за рахунок громадської активності, а створені громадські організації (Галицько-Руська Матиця, культурно-освітні товариства) здебільшого перебували під впливом представників галицького русофільства. Зростання напружених відносин між українським і польським національними рухами в Галичині спричинило переважно антипольську спрямованість праць галицьких істориків і полегшило проникнення в історичну думку панславістських ідей. Тільки зміцнення позицій проукраїнського табору в Галичині, що було спричинене перенесенням туди наукової та культурно-освітньої діяльності українців з Наддніпрянщини, призвело до переорієнтації нового покоління українських істориків на модерні рейки історіописання, що сталося після створення в останньому десятилітті XIX ст. Наукового Товариства ім. Шевченка і Кафедри історії України у Львівському університеті. Галицькі українські історики XIX ст. виконали тільки одну частину “соціального замовлення” українського національного руху – почали відокремлювати українську історію від польської. Але не змогли і не встигли зробити те саме по відношенню до російської. Це завдання припало на наступні покоління істориків.